

CETĂȚEANUL CA SUBIECT AL PROCESULUI DECIZIONAL LEGISLATIV

THE CITIZEN AS SUBJECT OF THE LEGISLATIVE DECISION- MAKING PROCESS

CZU: 342.4/.5:342.71/.74(478)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7889346>

Lazăr MATEI¹

ABSTRACT. *The study includes a succinct approach to the issue of citizen involvement in the legislative decision-making process carried out by the Parliament. As a result of the analysis of the legislative framework in force, it is argued the importance and necessity of citizen involvement in this process in the form of the legislative initiative and through the legislative referendum.*

Keywords: *Constitution, decision-making process, legislative decision-making process, Parliament, legislative initiative, citizens, legislative referendum.*

REZUMAT. *Studiul cuprinde o abordare succintă a problemei implicării cetățeanului în procesul decizional legislativ, desfășurat de Parlament. Ca rezultat al analizei cadrului legislativ în vigoare, se argumentează importanța și necesitatea implicării cetățenilor în cadrul acestui proces sub forma inițiativei legislative și prin intermediul referendumului legislativ.*

Cuvinte-cheie: *Constituție, proces decizional, proces decizional legislativ, Parlament, inițiativă legislativă, cetățeni, referendum legislativ.*

În general, după cum susțin cercetătorii, „procesul decizional este propriu tuturor autorităților statului, doar că la fiecare acesta dispune de particularități distincte în funcție de specificul autorității și modul de exercitare a competențelor legale”. Respectiv și Parlamentului îi este propriu „un veritabil și distinct proces decizional, prin intermediul căruia acesta își realizează, în special, competențele sale legislative” [1, p. 138].

În context, este necesar a reitera că Parlamentul este instituția centrală a democrației, ce întruchipează voința poporului și reprezintă societatea în toată diversitatea sa, fapt ce presupune că „trebuie să fie un model al transparenței” [2, p. 114], „deschisă spre comunicare, spre dialog și receptivitate cu societatea civilă” [3, p. 16-17] și cetățeni. Cu toate acestea, cercetătorii atestă „o încredere scăzută față de Parlament din partea cetățenilor ca rezultat al lipsei de transparență în activitatea acestuia” [1, p. 138]. O astfel de percepție, desigur că poate fi anihilată prin intermediul unei implicări largi a cetățenilor în procesul decizional al legislativului.

În doctrină, asigurarea participării cetățenilor la procesul legislativ este apre-

¹ Lazăr MATEI, doctorand, Școala doctorală Științe Juridice, Universitatea de Stat din Moldova, e-mai: mateilazar34@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2794-3514>

ciată ca având „o semnificație deosebită atât pentru dezvoltarea societății civile și edificarea statului de drept, cât și pentru atingerea scopurilor reale ale democrației”. În acest sens se susține că „participarea cetățenilor și a asociațiilor acestora la procesul legislativ asigură stabilirea echilibrului necesar între interesele publice și cele obștești, fapt ce constituie o condiție obligatorie pentru funcționarea stabilă a oricărui organism statal” [4, p. 247]. Aceste momente accentuează într-un mod distinct necesitatea și actualitate cercetării procesului legislativ și modalităților de implicare a cetățeanului în procesul decizional al legislativului.

Pornind de la cele enunțate, în prezentul demers științific ne propunem o abordare succintă a problemei participării cetățeanului în procesul decizional al Parlamentului în vederea elucidării esenței și principalelor forme de realizare a acesteia.

Premise istorice și semnificație. Sub aspect istoric, prezintă importanță în context experiența Republicii Moldova. Potrivit cercetătorilor, „în fosta URSS, mulți ani la rând s-a acordat o atenție deosebită democratizării procesului de creare a legilor. Publicarea planurilor activității legislative, evidența propunerilor cetățenilor și sistematizarea acestora, dezbaterile publice generale, sondajul opiniei publice pe marginea proiectelor de legi au fost măsuri destul de caracteristice acelor vremuri” [5, p. 269-270]. Cel mai relevant exemplu, în acest sens, servește „dezbaterile publice a proiectului Constituției URSS, care a avut loc în perioada 5 iunie–sfârșitul lunii septembrie anul 1977. Potrivit datelor oficiale, la acestea au participat mai mult de 140 milioane de persoane, au fost desfășurate în jur de 1,5 milioane de adunări ale colectivelor de muncă la întreprinderi și colhozuri, la unitățile militare și la domiciliul cetățenilor. În total au parvenit 400 mii de propuneri de amendare a textului Constituției” [6, p. 214].

Este semnificativ faptul că numeroși specialiști din Republica Moldova au fost antrenați direct la acea perioadă în acțiuni de consultare și dezbateri publice a proiectelor de acte normative, precum și a altor probleme de pe agenda autorităților statului. În acest sens, sunt relevante afirmațiile prof. Gh. Costachi, care se expune destul de nostalgic, dar ferm asupra necesității „de a reveni la practica organizării unor structuri la nivel central și local, responsabile de educația juridică interactivă a cetățenilor, de informarea corectă a acestora, de organizarea dezbaterilor pe marginea actelor normative și a acțiunilor întreprinse de autorități în cadrul unor lecții publice (cu implicarea politicienilor și a funcționarilor publici), aspect de natură să sporească atât transparența activității statului, cât și să consolideze încrederea cetățenilor în autoritățile publice, momente indispensabile unei societăți democratice” [7, p. 612-613].

Primii ani de independență democratică ai Republicii Moldova au fost marcați de dezvoltarea diferitor forme de asigurare a transparenței procesului legislativ, fapt determinat, în primul rând, de dezvoltarea furtunoasă a activității de informare în masă (moment caracteristic practic tuturor statelor ex-sovietice). Rezultatele dezbaterilor parlamentare erau reflectate în presă și la televiziune,

ceea ce într-o anumită măsură a apropiat cetățenii de autoritățile statului. Cu toate acestea însă, o interacțiune reală a acestor subiecți nu s-a înregistrat. În opinia cercetătorilor, „pozițiile cetățenilor și diferitor asociații ale acestora nu era luată în considerație întotdeauna și, de cele mai multe ori, ele erau formale. Legislația de la acea vreme nu reglementa vreo oarecare formă organizată de dezbateri publice a proiectelor de legi, nemaivorbind de mecanismele juridice de consultare publică a proiectelor de acte normative subordonate legilor” [1, p. 138].

La moment, problema implicării cetățenilor și a asociațiilor acestora în procesul legislativ a devenit una deosebit de actuală. Tot mai mult se susține că „edificarea statului de drept și asigurarea supremației legii sunt imposibile fără implicarea activă a cetățenilor și a structurilor societății civile” [4, p. 248]. Un accent deosebit se pune pe necesitatea implicării cetățenilor în procesul de creare a legilor, pe oferirea posibilității de a iniția și a elabora proiecte de legi și acte normative ce corespund priorităților celor mai largi grupuri sociale. Deci, se optează pentru ca „cetățenii să dispună de posibilitatea de a veni cu propuneri, cu inițiative legislative de reglementare a anumitor relații sociale” [4, p. 248].

Avantajele unei asemenea implicări sunt privite în mod diferit, dar, în esența lor, sunt aceleași. O trecere în revistă a câteva opinii în acest sens atestăm în lucrarea semnată de T. Pânzaru, după cum urmează [1, p. 138-139]:

- „participarea activă a cetățenilor și a asociațiilor acestora la procesul legislativ permite instituirea unor proceduri transparente de elaborare a proiectelor de acte normative și legislative, sporirea responsabilității autorităților (în special a deputaților și a membrilor de guvern) pentru rezultatele activității lor normative, stăvilirea tendințelor negative de a conferi procesului legislativ un caracter corporativ, altfel spus, supunerea acestuia unor interese de grup sau partid în detrimentul intereselor generale ale societății, grupurilor sociale și ale statului în ansamblu” [8, p. 64].

- „participarea activă a cetățenilor la procesul legislativ creează premisele necesare pentru atingerea scopurilor reale ale democrației, întrucât caracterul democratic al statului se exprimă prin aceea că însăși organizarea sa oferă cetățenilor și asociațiilor acestora posibilitatea de a influența conținutul deciziilor puterii publice, obținând astfel satisfacerea intereselor sociale generale” [9, p. 295].

- „importanța implicării cetățenilor în procesul legislativ constă în faptul că astfel se exercită un adevărat control social asupra activității legislativului, manifestat prin: prevenirea adoptării de acte legislative și normative coruptibile; asigurarea reprezentării intereselor societății în procesul legislativ; reducerea erorilor și a lacunelor din textele actelor normative; optimizarea mecanismului social de acțiune a dreptului” [10, p. 12-13].

Așadar, semnificația deosebită a implicării cetățenilor în procesul decizional al Parlamentului este indubitabilă. Pentru a asigura această implicare este absolut necesară garantarea transparenței activității Parlamentului.

Transparența procesului decizional legislativ și formele de implicare a cetățenilor. În contextul dat, este bine cunoscut faptul că elaborarea proiectelor de acte legislative, în marea lor parte, este efectuată la inițiativa și de către instituțiile și autoritățile publice ale statului (Guvernul, Președinte sau deputați, care au dreptul de inițiativă legislativă). În aceste condiții, pentru ca proiectele date să fie justificate, ele trebuie să fie ajustate la nevoile generale ale societății, altfel spus, ideea elaborării acestora trebuie să rezulte din înseși necesitățile societății. Acest fapt nu poate fi realizat dacă nu este asigurată *transparența procesului decizional*. Lipsa acesteia, precum și a posibilității cetățenilor de a influența procesul de elaborare a cadrului legislativ, conduce, de cele mai multe ori, la înstrăinarea și îndepărtarea societății civile de autoritățile publice, iar în cazul unor probleme extrem de sensibile pentru societate, pot apărea chiar nemulțumiri și manifestări publice în masă [11, p. 14].

Desigur, asigurarea *transparenței procesului decizional* nu este benefică doar societății civile, ci și autorităților publice care inițiază și elaborează cadrul legislativ. În cazul în care un proiect de act legislativ este elaborat doar la decizia organelor centrale, fără implicarea opiniei publice, procesul de implementare a acestuia va deveni unul anevoios, foarte îndelungat și exagerat de costisitor. Or, în caz contrar, dacă se va asigura încă de la primele etape, coordonarea acestuia cu opinia publică și societatea civilă, atunci procesul de implementare va fi unul relativ scurt și fără impedimente sau costuri exagerate [11, p. 14].

Dincolo de necesitatea asigurării *transparenței procesului decizional*, este important de elucidat și formele de participare a cetățenilor la desfășurarea acestuia, în concret la procesul legislativ. Potrivit specialiștilor, „cetățenii pot să se implice în acest proces în principala în două forme: activă și pasivă” [4, p. 248].

I. Forma activă de participare a cetățenilor

Forma activă de participare a cetățenilor este considerată *inițiativa legislativă* a acestora. Importanța instituției date constă în faptul că „ea permite elucidarea necesităților sociale reale ale reglementării juridice unor sau altor relații sociale, luarea în considerație a intereselor diferitor categorii de cetățeni, precum și stimularea activismului juridic al populației” [12, p. 9].

Din punctul de vedere al procesului legislativ, „*inițiativa legislativă* reprezintă rezultatul inițial al promovării unor interese sub forma propunerilor legislative și a proiectelor de lege, manifestându-se și în calitate de acțiune de mediere la nivel general-social cu multiple efecte politice și juridice”. Din punctul de vedere al procedurii legislative, *inițiativa legislativă*, în general, este recunoscută în calitate de „etapă distinctă și indispensabilă a procedurii legislative, ce nu constituie parte integrantă a deciziei legislative propriu-zise” [13, p. 311].

În doctrină, prin *inițiativa legislativă* se înțelege „posibilitatea de a propune proiecte de legi sau propuneri legislative, corelată cu obligația Parlamentului de a le examina, dezbate și a se pronunța asupra lor” [14, p. 203; 15, p. 540; 16, p.

170]. Într-o altă viziune, *inițiativa legislativă* este „prima procedură parlamentară a procesului legislativ și presupune depunerea oficială la organul competent al Parlamentului de către subiectul de drept competent a proiectului de lege sau a propunerii legislative” [17, p. 203].

La nivel constituțional sunt stabilite anumite exigențe referitoare la admisibilitatea *inițiativei legislative*. Una dintre acestea se referă la categoriile de subiecți care pot exercita această prerogativă [16, p. 170]. Important este că „cercul subiectelor *inițiativei legislative* are un mare rol în caracterizarea unui sistem constituțional ca democratic sau nedemocratic” [18, p. 336].

Astfel, conform art. 73 din *Constituția Republicii Moldova* [19] „de dreptul la *inițiativă legislativă* se bucură orice parlamentar, Președintele Republicii Moldova, Guvernul și Adunarea Populară a Unității Teritoriale Găgăuzia”. O dispoziție similară atestăm și în art. 47 din *Regulamentul Parlamentului Republicii Moldova* [20]. Observăm că *Constituția Republicii Moldova* (în comparație cu cea a României, Federației Ruse și multe altele) nu consacră expres printre titularii dreptului la *inițiativă legislativă cetățenii*, chiar dacă, după cum susține E. Rîbca [13, p. 312]: „acest drept este consacrat într-o formă lipsită de precizie în prevederile art. 75 alin. (1) și își găsește statuare în Capitolul 13 (Referendumul republican) din Codul Electoral” [21]. În viziunea sa, „prin aceste dispoziții legale, legiuitorul recunoaște cetățenilor dreptul de a iniția referendumul legislativ. Acest fapt poate fi interpretat ca o recunoaștere indirectă a *dreptului cetățenilor la inițiativă legislativă*” (ceea ce, în opinia altor cercetători, nu este unul și același lucru, pornind de la conținutul *dreptului la inițiativă legislativă* [1, p. 141-142]).

Susținând această ultimă opinie, considerăm că, la fel ca și în *Constituția României* (art. 74 alin. (1) [22]), în *Legea Supremă a Republicii Moldova* trebuie expres să fie recunoscut *dreptul cetățenilor la inițiativă legislativă*, întrucât valoarea acestei instituții este incontestabilă.

În general, *inițiativa legislativă*, fiind o instituție juridică a suveranității, reprezintă „o formă a activismului social-juridic al cetățenilor”. În sistemele constituționale ale statelor contemporane, *inițiativa legislativă populară* este o instituție complexă, care presupune că „un anumit număr de cetățeni poate să propună operarea de modificări în Constituție sau în alte acte legislative prin intermediul înaintării de proiecte de acte normative în cadrul referendumului sau propunerii acestora autorităților publice reprezentative ale statului” [23, p. 784]. Este o instituție destul de răspândită astăzi în lume (fiind recunoscută în SUA, Germania, Suedia, Italia, Spania, România, Polonia, Slovenia, Lituania, Letonia etc.).

Întâlnită și ca *inițiativă populară*, instituția reprezintă „procedura prin care populația unui stat dă impulsul (inițiază) un proces decizional care se poate finaliza tot cu intervenția poporului (referendum) sau printr-o decizie adoptată de autoritățile legal desemnate de acesta (lege adoptată de Parlament)” [14, p. 134] (este cazul referendumurilor legislative).

După cum am constatat mai sus, cetățenii Republicii Moldova sunt lipsiți de *dreptul la inițiativă legislativă*, fapt contestat de o bună parte din reprezentanții mediului academic, numeroși cercetători susținând pe bună dreptate că „cetățenii merită acest drept pornind de la teoria democrației populare” [24, p. 46; 25, p. 495].

În ceea ce ne privește, susținem [26, p. 55-56; 27, p. 60-61] implicarea cetățenilor în procesul legislativ atât la etapa *inițiativei legislative*, cât și la cea de adoptare a legilor (în cele mai importante domenii ale organizării statului și a societății).

II. *Forme pasive de participare a cetățenilor*

Drept *forme pasive* de participare a cetățenilor la procesul legislativ și normativ, sunt considerate a fi [4, p. 249]:

- participarea la formarea organelor reprezentative și executive ale puterii publice;
- participarea la luarea deciziilor în cadrul referendumurilor republicane și locale;
- participarea la dezbateră publică a deciziilor autorităților publice centrale și locale și înaintarea de obiecții și propuneri;
- participarea la desfășurarea expertizei anticorupție asupra proiectelor de acte legislative și normative ale autorităților centrale și locale.

Evident, toate aceste forme de implicare a cetățenilor sunt foarte importante și necesită o analiză și cercetare distinctă. Cu regret, limitele în care trebuie să încadrăm demersul științific de față nu ne permit să le abordăm detaliat. De aceea vom sintetiza doar următoarele idei principale:

Referitor la *participarea cetățenilor la formarea organelor puterii publice*, subliniem că rolul acestora este unul crucial în cazul Parlamentului ca autoritate legislativă supremă a statului, întrucât aceasta, potrivit art. 61 alin. (1) din Constituția RM, „este ales prin vot universal, egal, direct, secret și liber exprimat.” Chiar dacă norma dată nu precizează concret subiectul care alege Parlamentul, este de la sine înțeles că vorbim în acest caz de *cetățenii Republicii Moldova*.

În pofida celor enunțate, trebuie totuși să recunoaștem că participarea cetățenilor la procesul de „constituire” a organului legiuitor, prin alegeri, nu reprezintă în esență o participare la un veritabil proces decizional. Plecând de la aceasta, considerăm că implicarea cetățenească dată, chiar dacă reprezintă forma principală de exercitare a suveranității poporului, nu poate fi considerată drept o participare la procesul decizional legislativ.

În privința celei de-a doua *forme pasive* de participare a cetățenilor la procesul legislativ, atragem atenția că este vorba despre participarea la luarea deciziilor în cadrul *referendumurilor*. Orientându-ne atenția doar asupra *referendumului republican*, care ține de activitatea legislativă a Parlamentului, precizăm că în doctrina moldovenească se susține că „din plasarea dispozițiilor constituționale ce vizează referendumul republican – art. 75 (în secțiunea în care este regle-

mentată *legiferarea*) și în baza prevederilor art. 143 din *Codul electoral al RM* (potrivit cărora referendumului legislativ sunt supuse proiectele de legi sau unele prevederi ale acestora de importanță deosebită) se deduce că prin *referendum* cetățenii sunt implicați în mod nemijlocit în procesul legislativ” [25, p. 495-496]. Cu regret însă, nu a fost elaborat un mecanism concret de realizare a acestei oportunități, fapt ce poate fi apreciat că cetățenii sunt lipsiți de posibilitatea implicării nemijlocite prin referendum în procesul legislativ.

Dincolo de aceasta, este de subliniat că în pofida dezavantajelor pe care le reprezintă *referendumul legislativ* (printre care, nu poate fi inițiat de către cetățeni, nu permite acestora să decidă asupra conținutului proiectului supus aprobării etc.), totuși acesta reprezintă o veritabilă formă de control social exercitat asupra activității legiuitorului, principalul scop fiind asigurarea consensului dintre interesele autorităților statului și interesele societății. De aceea, considerăm (de rând cu alți cercetători [1, p. 144]) că în Republica Moldova este imperios necesară consolidarea substanțială a instituției *referendumului legislativ*, întrucât sunt parcurse etape decisive pentru dezvoltarea statului, în care un rol determinant trebuie să revină voinței poporului.

În ceea ce privește *a treia formă pasivă de participare a cetățenilor la procesul legislativ* – participarea la dezbaterile publice a proiectelor de „decizii legislative” – precizăm că este vorba despre variate activități de implicare a cetățenilor prevăzute cu precădere în *Concepția privind cooperarea dintre Parlament și societatea civilă* [28], precum și în *Legea privind transparența în procesul decizional nr. 329/2008* [28].

Un interes distinct prezintă *Concepția*, care în pct. 1.1. prevede drept obiective urmărite prin desfășurarea cooperării dintre legislativ și societatea civilă: „a) evaluarea obiectivă a problemelor cu care se confruntă societatea; b) reprezentarea cât mai largă în Parlament a opiniilor diverselor grupuri de cetățeni; c) eficientizarea democrației participative și a procesului de luare a deciziilor; d) încurajarea inițiativelor civice; e) extinderea și perfecționarea cadrului legislativ prin participarea cât mai largă a alegătorilor la acest proces.”

Principiile cooperării sunt consacrate în capitolul 2 al *Concepției*, cuprinzând: principiul participării, principiul transparenței, principiul eficienței, principiul egalității și principiul independenței.

Potrivit pct. 3.5. din *Concepție*, cooperarea se efectuează prin intermediul următoarelor instrumente (forme): a) consilii de experți; b) consultare permanentă; c) întruniri ad-hoc; d) audieri publice (cel puțin o dată pe an); e) conferința anuală. O astfel de paletă largă de instrumente considerăm că prezintă oportunități distincte, binevenite de participare a cetățenilor (organizați în ONG-uri, asociații profesionale etc.) să participe efectiv în procesul decizional legislativ. Desigur, contează foarte mult cum aceste reglementări sunt transpuse în practică, aspect la care ne vom referi cu ocazia unui alt demers științific.

Referitor la *Legea privind transparența în procesul decizional nr. 329/2008*, este de precizat că la fel prezintă o importanță distinctă pentru subiectul nostru, mai ales că potrivit art. 3 alin. (2), sub incidența acesteia cade și Parlamentul ca „autoritate publică care elaborează proiecte de decizii”. Cel mai important moment reglementat de Legea citată ține de *principalele etape ale asigurării transparenței* în procesul de elaborare a deciziilor (art. 8), care cuprind: a) informarea publicului referitor la inițierea elaborării deciziei; b) punerea la dispoziția părților interesate a proiectului de decizie și a materialelor aferente acestuia; c) consultarea cetățenilor, asociațiilor constituite în corespundere cu legea, altor părți interesate; d) examinarea recomandărilor cetățenilor, asociațiilor constituite în corespundere cu legea, altor părți interesate în procesul de elaborare a proiectelor de decizii; e) informarea publicului referitor la deciziile adoptate.

Pornind de la actele normative citate, constatăm că la nivel legislativ sunt consacrate atât diferite forme de implicare a cetățeanului în procesul decizional al legislativului, cât și etapele concrete ce necesită a fi parcurse întru realizarea unora dintre acestea. Totodată, trebuie să recunoaștem că valoarea lor derivă în cea mai mare parte din eficiența utilizării practice, fiind absolut necesar ca acestea să nu rămână doar declarative.

În ceea ce privește ultima *formă pasivă de implicare a cetățenilor în procesul legislativ – desfășurarea expertizei anticorupție* asupra proiectelor de acte legislative, de care vorbește doctrina, precizăm că pentru Republica Moldova o astfel de formă de implicare este improprie din considerentul că desfășurarea expertizei anticorupție asupra proiectelor de decizii legislative este dată de lege în competența Centrului Național Anticorupție (potrivit art. 35 alin. (4) din *Legea cu privire la actele normative nr. 100/2017* [30]). Chiar dacă legea recunoaște, în art. 35 alin. (3), dreptul Centrului de a „antrena în efectuarea expertizei anticorupție specialiști din afara instituției”, doar dintr-o perspectivă extrem de largă s-ar putea interpreta ca fiind o posibilitate de antrenare a cetățenilor în acest proces. Lipsa certitudinii în acest caz ne determină să optăm pentru varianta în care cetățenii sunt excluși de la această procedură (existând probabil și circumstanțe concrete ce justifică acest fapt).

Generalizând cele expuse, subliniem că în cadrul procesului decizional legislativ, cetățeanul poate fi implicat atât ca titular al dreptului la inițiativă legislativă (calitate nerecunoscută cu regret cetățenilor Republicii Moldova), cât și ca participant al referendumurilor și a diferitelor forme de consultare publică reglementate de lege. Dincolo de semnificația deosebită a acestor prerogative recunoscute cetățenilor, este foarte importantă clarificarea modului în care pot fi ele efectiv realizate și se realizează, care este starea de lucruri reală pe acest segment al democrației participative. Până la urmă, semnificația și valoarea acestora trebuie confirmată de practică și rezultatele obținute.

Referințe bibliografice:

1. Pânzaru T. Asigurarea juridică a implicării cetățeanului în procesul decizional al autorităților de guvernare și reprezentative. Teză de doctor în drept. Chișinău, 2015.
2. Chiveri G. Principiul transparenței în activitatea autorităților publice – garanție a unei administrări democratice în statul de drept. Teză de doctor în drept. Chișinău, 2013. 169 p.
3. Dudina A., Sprindzuku M. Analiza Funcțională a Administrației Parlamentului Republicii Moldova. Chișinău. 2006. 45 p.
4. Карасев Д.В. Формы участия общественности в правотворческом процессе России. В: Вестник СамГУ, 2012, №8/1 (99), pp. 247-252.
5. Общая теория государства и права: академический курс: в 3 т. Т. 2 / отв. ред. проф. М.Н. Марченко. 3-е изд. Москва: Зерцало-М, 2002.
6. Авакьян С.А. Конституционное право России: учебный курс: в 2 т. Т. 1. 2-е изд. Москва: Юристъ, 2007.
7. Costachi Gh. Cultura și educația juridică – condiții necesare pentru edificarea statului de drept: Monografie. Chișinău: S. n., 2014 (Î.S. F.E.-P. «Tipografia Centrală»). 672 p.
8. Михайлов И.П. Общественное участие в региональном законодательном процессе. В: Известия РГПУ им. А.И. Герцена, 2006, №23, p. 63-67.
9. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть/ отв. ред. Б.А. Страшун. 4-е изд. Москва: Норма, 2005.
10. Старчикова В. В. Общественный контроль в правовом государстве (теоретико-правовое исследование). Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва, 2014. 190 p.
11. Troșin P. Perspectiva reglementării activității de lobby în Republica Moldova (Politici Publice, Nr 3, 2011). Chișinău: IDIS “Viitorul”, 2011 (Tipogr. “MS Logo” SRL). 48 p.
12. Гриб В.В. Законодательная (правотворческая) инициатива как форма влияния институтов гражданского общества на органы государственной власти. В: Конституционное и муниципальное право, 2010, №12, p. 9-15.
13. Rîbca E. Inițiativa legislativă (I). În: Dimensiunea științifică și praxiologică a dreptului. Materialele conferinței științifice internaționale „Contribuții la dezvoltarea doctrinară a dreptului” In honorem Elena Aramă, doctor habilitat în drept, profesor universitar. Om emerit. (Chișinău, 14-15 martie 2009). Chișinău: Bons Offices, 2009.
14. Muraru I., Tănăsescu E. S. Dept constituțional și instituții politice. Ediția a XII-a, Vol. II. București: Editura C. H. Beck, 2006.

15. Iancu Gh. Drept constituțional și instituții politice. Ediția a III-a. București: Lumina Lex, 2005.
16. Varga A. Constituționalitatea procesului legislativ. București: Editura Hamangiu, 2007.
17. Парламентское право России. Под ред. Т. А. Хабриевой. Москва, 2003.
18. Pînzaru T., Găgiu E. Inițiativa legislativă: subiecți de drept și condiții de admisibilitate. În: Contribuții științifice la edificarea și consolidarea statului de drept, material ale conferinței științifice internaționale consacrată jubileului de 70 de ani al prof. Gheorghe Costachi (3 mai 2011, mun. Chișinău). Chișinău: 2011, p. 334-342.
19. Constituția Republicii Moldova din 29.07.1994. Republicată: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 78/140 din 29.03.2016 (cu modificări și completări ulterioare aduse prin Legea nr. 256 din 25.11.2016 și Legea nr. 70 din 13.04.2017)*.
20. Legea nr. 797-XIII din 2 aprilie 1996 Pentru adoptarea Regulamentului Parlamentului. Republicată în Monitorul Oficial al Republicii Moldova, nr. 50 din 7 aprilie 2007.
21. Codul electoral, aprobat prin Legea nr. 1381-XIII din 21 noiembrie 1997. Monitorul Oficial al Republicii Moldova, nr. 81 din 8 decembrie 1997.
22. Constituția României din 21 noiembrie 1991 (revizuită în 2003). În: Monitorul Oficial al României, nr. 233 din 21.11.1991. Republicată în Monitorul Oficial, nr. 767 din 31 octombrie 2003.
23. Black's Law Dictionary. With Pronunciations. St. Paul, Minn. West Publishing Co, 1990.
24. Guceac I. Forme și condiții de exercitare a democrației în statul de drept. În: Revista Națională de Drept, 2003, nr. 10.
25. Costachi Gh., Hlipcă P. Organizarea și funcționarea puterii în statul de drept. Ediția a II-a. Chișinău: S.n., 2011 (Tipografia Centrală). 664 p.
26. Lazăr M. *Subiecții procesului legislativ: considerații generale*. În: Legea și Viața, 2020, nr. 3, p. 55-56.
27. Lazăr M. *Cetățenii ca subiecți ai procesului decizional al Parlamentului*. În: Legea și Viața, 2020, nr. 5-6, p. 58-61.
28. *Concepția privind cooperarea dintre Parlament și societatea civilă*, aprobată prin Hotărîrea Parlamentului Republicii Moldova nr. 373 din 29.12.2005. În: Monitorul Oficial nr. 5-8 din 13.01.2006.
29. *Legea privind transparența în procesul decizional* nr. 329 din 13.11.2008. În: Monitorul Oficial nr. 215-217 din 05.12.2008 (actualizată prin Legea nr. 161 din 07.07.2016, MO369/28.10.16).
30. *Legea cu privire la actele normative* nr. 100 din 22.12.2017. În: Monitorul Oficial nr. 7-17 din 12.01.2018 (modificată prin Legea nr. 156 din 09.06.2022, MO194-200/01.07.22).